УДК 316.613.434

Качанова Ю. В.

АГРЕСИВНІСТЬ ТА АГРЕСІЯ ЯК СОЦІОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ

У статті автор розглядає агресивність як соціальне явище та аналізує різні підходи до тлумачення таких понять, як агресивність, агресія, агресивна поведінка, агресивні дії та ін.

Ключові слова: *агресивність, агресія, агресивна поведінка, жорстокість, ворожість.*

В статье автор рассматривает агрессивность как социальное явление и анализирует разные подходы к толкованию таких понятий, как агрессивность, агрессия, агрессивное поведение, агрессивные действия и др.

Ключевые слова: *агрессивность, агрессия, агрессивное поведение, жестокость, враждебность.*

In the article an author examines an aggressiveness as social phenomenon and analyses the different going near interpretation of such concepts as an aggressiveness, aggression, aggressive behavior, aggressive actions of and other.

Key words: *aggressiveness, aggression, aggressive conduct, cruelty, hostility.*

Постановка проблеми. Для визначення особливостей агресивної поведінки молоді необхідно пояснити суть таких понять, як «агресія» та «агресивність». Одна з головних проблем у визначенні цих термінів полягає в різноманітності і багатогранності їх тлумачення.

Виклад основного матеріалу. Терміни «агресія» та «агресивність» вживають для визначення різноманітних насильницьких захватницьких дій. Агресія та агресори завжди оцінюються суспільством як негативні, асоціальні дії, як прояв грубої сили. В основному ж під цими поняттями розуміється загрозлива поведінка, що об'єднує в собі багато понять: насильство, агресивні дії, агресивна поведінка, асоціальна поведінка, ворожість, жорстокість, конфлікт, злочин, вбивство, негативна взаємодія та ін. Так у психоаналізі агресивність тлумачиться як сила, з якою людина проявляє свою любов і ненависть стосовно оточуючих чи до самої себе. В соціодинамічній теорії агресивність – це невротична захисна реакція людини, яка відчуває загрозу задоволення своїх потреб, цінностей, гідності, бачить себе відстороненою та приниженою. Афективно-динамічний підхід розглядає агресивність як готовність чи схильність людини до реалізації агресивної моделі поведінки. Агресивність також розглядають як стійку рису особистості, що проявляється в готовності до агресивної поведінки. Рівні її визначаються як навчанням у процесі соціалізації, так і орієнтацією на культурно-соціальні норми, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності і норми відплати за акти агресії. «Агресивність – одна із вроджених установок, яка виражається у прагненні до наступальних дій, спрямованих на завдання збитків або знищення об'єкта» [1, с. 8].

Протилежної думки дотримується В. Клайн. Він вважає, що в агресивності є «певні здоровіші риси», які можуть виявитися корисними для суспільного життя. Це такі риси, як наполегливість, ініціатива, завзятість, прагнення до перемоги, подолання перешкод. Ці якості властиві лідерам і переможцям [2, с. 62]. Біологічний словник трактує агресивність, як рису характеру, що виражається у ворожому ставленні людини до інших людей, до тварин, до навколишнього світу. Агресивними називаються такі дії і таке відношення людини, яке, будучи ворожим, водночас не викликається будь-якими об'єктивними причинами, не може бути виправдане обставинами, що склалися, або міркуваннями морального чи юридичного характеру, зокрема – необхідністю самооборони або захисту інших людей [3]. Так Є. Фромм у книзі «Анатомія людської деструктивності» виділяє два види агресії: доброякісну і злоякісну. Доброякісна (біологічно адаптивна) агресія – реакція на погрозу вітальним інтересам індивіда, носить вибуховий характер, загасає, як тільки зникає небезпека [4, с. 34]. Злоякісна агресія (біологічно неадаптивна) – це специфічна людська пристрасть до абсолютного панування над іншою живою істотою й бажання руйнувати. Зокрема, Хові пише: «Агресивність у молоді є своєрідною формою самозахисту» як серед ровесників, так і серед дорослих [5, с. 184].

На думку Дж. Уейн, «злочини та хуліганство – все це явища, у яких знаходить собі вихід нерозтрачена енергія молоді» [6, с. 235].

Класичне визначення агресії було запропоновано А. Бассом. Він охарактеризував агресію як реакцію, що завдає шкоди іншому організму [7, с.17]. А. Басс виділив три основні шкали, у яких можна описати агресивні дії: 1) фізична – вербальна. Застосування сили стосовно іншої людини, нанесення тілесних ушкоджень, побиття, нанесення ударів холодною зброєю, поранення за допомогою вогнепальної зброї; 2) активна – пасивна. Агресія, що спрямована на іншу особу; 3) пряма – непряма. Прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю [8, с. 29]. З одного боку, ці визначення вважають занадто схематичними, так як вони включають в себе багато видів поведінки, що не стосуються категорії агресивного, а з іншого – не враховують такі поняття, як мислення та емоції. Для того, щоб поведінка людини визначалася як агресивна, вона повинна мати намір викликати негативні наслідки для об'єкта агресії, що передбачає очікування результату від певної дії. Тобто ця деталізація виключає ті моделі поведінки, в яких заподіяння шкоди було випадковим. Згідно з вищезазначеним, більш чітке визначення агресії було запропоноване Р. Бероном і Д. Річардсоном. Вони вважають, що агресію варто розглядати як модель поведінки, а не як емоцію чи установку. Р. Берон і Д. Річардсон розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи настанову. Агресія ж у суспільстві не відбувається без певних мотивів і настанов, і тому це явище складніше, ніж тваринна агресія, саме тому її доцільно визначати як насильство [8, с. 28]. Агресія у тваринному світі є доцільною деструкцією, бо діє як один із чинників еволюційного відбору. Вбивство хижаком, вовком, наприклад, оленя – це природний акт. Вовк вибирає з усього стада найслабшу тварину (хвору чи поранену) і вбиває її з єдиною метою – підтримати свої життєві сили. За наявності в стаді ослаблених і хворих тварин хижак майже ніколи не нападає на сильних і здорових. Цей природний акт, в основі якого лежить рефлекторна діяльність організму хижака, не є свідомим вольовим актом і не має соціальних підстав. Отже, тварина здатна до агресії, але не здатна до насильства. Насильство є прерогативою людини як спотворена реакція її організму й особистості на подразнення від оточуючого природного і соціального середовища.

Р. Берон і Д. Річардсон вважають, що агресивні прояви можна зменшити, якщо створити таку ситуацію, коли в суспільстві:

– потенційні агресори не зазнають сильного провокування;
– практично не отримують вигоди від застосування агресії;
– можливе покарання за агресивні дії буде суворим;
– імовірність покарання висока [9, с. 12].

Ряд важливих відмінностей у розумінні агресії відзначив Фешбах. Він розмежував експресивну, ворожу та інструментальну агресії (при цьому спочатку з розгляду виключається ненавмисна агресія). Експресивна агресія являє собою мимовільний вибух гніву та люті, нецілеспрямований, що швидко припиняється, причому джерело порушення спокою не обов'язково зазнає нападу. Інструментальну агресію Фешбах підрозділяє на індивідуально й соціально мотивовану (можна говорити також про корисливу і безкорисливу, антисоціальну і просоціальну агресії). У визначенні агресії та агресивної поведінки варто визначитися, чи включати аспект порушення суспільних норм як показник прояву агресивності. Наприклад, фізичний самозахист, або дисциплінарне покарання, є прийнятними формами соціальної поведінки, і саме тому агресивну поведінку варто розглядати в контексті порушення норм і цінностей суспільної моралі. Однак, на думку Берковітца, при визначенні агресивності на основі порушення норм суспільства не враховується, що погляди сторін на норми суспільної поведінки можуть бути різними.

Л. Берковітц відзначає, що до агресії індивіда спонукають подразники, що пов'язані з наслідками агресивних дій [10]. На думку А. Бандури, більшість особливостей нашої поведінки розвивається шляхом наслідування певним моделям [11]. У книзі «Агресія: аналіз із позицій теорії соціального научения» А. Бандура запропонував схему основних компонентів комплексного аналізу агресії: а) спосіб, через який здобуваються агресивні дії, їх джерело; б) фактори, що стимулюють виникнення агресії; в) умови, що регулюють виконання таких дій. А. Бандура не заперечує значення біологічних факторів (насамперед генетичних і гормональних) у виникненні агресивної поведінки. Він вважає, що вони встановлюють деякі межі різновидів небезпечних відповідей, тим самим навчаючи такої поведінки [11]. А. Бандура зазначає, що люди, спостерігаючи за поведінкою інших людей і ладу, легко опановують агресивну поведінку та загальну стратегію для своїх наступних дій. Якщо вихователі дитини (батьки, учителі) проявляють агресивність, то й дитина, наслідуючи їх, стане агресивною. Якщо ж об'єкт буде покарано за його агресивність, це зменшить прояв агресивності [11]. А. Бандура вважає, що ворожі зразки поведінки переймають у суспільстві із трьох джерел: 1) родина; 2) субкультура; 3) символічне моделювання, забезпечуване засобами масової інформації, особливо телебаченням. Таким чином, для прихильників цієї теорії агресивність – це продукт простого научіння. Вона розвивається, підтримується або зменшується в результаті спостереження сцен агресії і її наслідків для агресивної людини. Агресивна поведінка в цій концепції трактується як результат наступних процесів: 1) оцінка об'єктом наслідків своєї агресивної поведінки як позитивних; 2) наявність фрустрації; 3) наявність емоційного порушення, афекту або стресу, що супроводжується внутрішньою напруженістю, від якої

людина прагне позбутися. Під «агресивною поведінкою» (фр. *agressif* – викликаюча, войовнича; від лат. *aggredior* – нападаю) розуміють дії, що мають на меті заподіяння моральної або фізичної шкоди іншим. У межах цього тлумачення агресія розглядається як поведінка, метою якої є нанесення шкоди певному об'єкту або людині. Орієнтація на агресію проявляється в діях, спрямованих проти особистості. Існує зв'язок між об'єктивною ситуацією та агресивною поведінкою людини [12, с. 27]. Мотивація агресивної поведінки може бути двоякою: біологічною та соціальною. Біологічна мотивація припускає наявність певних органічних даних для вияву агресивності, тобто таких її проявів, які є спонтанними і мало залежать від будь-яких зовнішніх впливів. Біологічна мотивація агресивності припускає спадкову чи органічну основу, а її прояв у людині залежить від того, як побудований і як функціонує з дитинства її організм. Соціальна мотивація агресивності, навпаки, тісно пов'язана із зовнішніми впливами. Соціальна мотивація агресивності базується на переконанні, що мотив, а відповідно і прояв агресивності людиною, є результатом научіння. Р. С. Хоманс вважає, що агресію може викликати ситуація, пов'язана із прагненням до справедливості. А. А. Реан, К. Бютнер та інші дослідники розглядають деякі випадки агресивного прояву як адаптивної властивості, що пов'язана з тривогою. Отже, під «агресією» прийнято розуміти мотивовану деструктивну поведінку, яка суперечить нормам співіснування людей у суспільстві, що наносить шкоду об'єктам (живим і неживим), фізичну шкоду людям або психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху й пригніченості) [13, с. 19]. Готовність суб'єкта до агресивної поведінки розглядається як відносно стійка риса особистості – агресивність. Причинами агресивності є конфліктність, порушення емоційних зв'язків у родині, умови сімейного виховання. Агресивні дії можуть бути спрямовані на самого себе (аутоагресія) – самогубство, самоприниження, самозвинувачення [14].

Поняття агресивної поведінки тісно пов'язано з такими поняттями, як агресивна дія, жорстокість, ворожість, примус та насильство. «Агресивність з'являється на світ разом із народженням дитини – це природна реакція на перешкоди, що заважають задоволенню життєво важливих потреб, реалізації «принципу задоволення» [15, с. 19]. Якщо ситуації, що сприяють виникненню агресивності, повторюються з певною частотою, то агресивність переходить у рису особистості, яка може впливати на її характер, що обумовлює типовий для даної особистості спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах. Тобто якщо агресивність не стала рисою особистості, то у відповідь на виникнення даного стану випливають агресивні дії. Під «агресивними діями» розуміються деструктивні дії, що виступають як засіб досягнення будь-якої мети; спосіб психічної розрядки, задоволення блокованої потреби особистості і зміни діяльності; форма самореалізації й самоствердження. Виділяють наступні форми прояву агресивних дій: фізична (нанесення тілесних ушкоджень), вербальна (словесний прояв агресивності), пряма і непряма, аутоагресивна (самозвинувачення, самознищення, самогубство), ворожа (заподіяння шкоди), інструментальна (використання агресії для досягнення мети). Агресивні дії – це прояв агресивності як ситуативної реакції. Коли агресивні дії повторюються, то в цьому випадку слід говорити про агресивну поведінку. Якщо ж агресивність є особистісною рисою, то ми маємо справу з агресією як формою поведінки даної особистості [16].

Агресивність, як властивість особистості, розмежовується в більшості випадків з поняттями «жорстокість» і «ворожість». Ці два поняття розрізняють за ознакою – «заподіяння страждань заради страждань». Агресивна людина може і не бути жорстокою, а жорстока людина завжди агресивна. Як ми вже відзначали вище, агресивність відносять і до категорії властивостей особистості. Одна з основних ознак властивостей полягає в тому, що вони завжди виражають відношення людини до певної сторони дійсності» [17, с. 28].

Р. Сміт, Р. Браун і Дж. Тедеши у своїх роботах спонукають до відмови від уживання самого терміна «агресія» як неадекватного. Вони висувають новий підхід, що базується на використанні поняття примусової сили, за допомогою якого їм надається можливість описати види поведінки, деякі з яких можуть бути названі агресією з погляду спостерігача [18]. У статті «Агресія й теорія соціального впливу» Дж. Тедеши відзначав, що термін «агресія» не може відноситися до якогось одного виду людських дій. Скоріше за все, це сукупність дій, що використовує індивід. На його думку, агресія виникне в тому випадку, якщо: 1) комусь приписується намір заподіяти шкоду іншому; 2) вона не може бути виправданою в рамках прийнятої спостерігачем відповідної системи соціальних норм, принципів і традицій. Використовуючи поняття примусової сили, Дж. Тедеши й інші учені прагнуть пояснити, чому люди застосовують різні форми погроз і покарань у стосунках один із одним, заподіюють шкоду тощо. При цьому сам термін «агресія» виступає в ролі своєрідного ярлика, виконуючи суто допоміжну функцію: сприяє розумінню тих дій, у яких використовується примусова сила. Примус у даній теорії трактується як одна з форм соціального впливу, необхідна для того, щоб стримати або підкорити інших за допомогою сили.

На відміну від поняття «примус», що є ширшим за поняття «агресивність» та «агресія», термін «насильство» має на увазі такий підтип, що належить до крайніх форм фізичної агресії. Досі поняття «агресивність», «агресія» і «насильство» ототожнювалися в суспільній свідомості як на побутовому рівні, так і на рівні наукового мислення. Так німецький соціолог Н. Еліас вважав, що агресія є тотожною жорстокості та почуттю насолоди від катування людей і руйнування, від доведення своєї тілесної переваги над іншими

[19, с. 272]. Австрійський учений, засновник порівняльної етології К. Лоренц вважав, що у проявах агресивності і у «півнів, що побилися на смітнику», і «у собак, що гризуться», і «у хлопчаків, що розбивають одне одному носи», і у юнаків, що розпочинають «в корчмі бійку, вже трохи підфарбовану політикою», і в тих, хто хапається зопалу за ядерну бомбу, є одна підстава – внутрішньовидова агресія. А це серйозна небезпека, яка загрожує людству в сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку» [20, с. 44-45]. У сучасній політології агресія кваліфікується як «пряме чи непряме застосування збройної сили однією державою проти політичної незалежності або територіальної цілісності іншої. Цей напад… характеризується ініціативою та задумом. Найнебезпечніша форма – збройний напад» [21, с. 18]. Біологічна взаємодія живих істот одне з одним та з оточуючою природою існувала до виникнення соціальної взаємодії, а з її виникненням біологічна взаємодія, з одного боку, стала необхідною передумовою існування та розвитку соціальної, а з іншого – її було включено в рух, що відбувається в соціальній сфері, вона трансформується ним і «перетворюється на модифікований момент руху соціального» [22,с. 33]. Агресія в соціальній сфері визначається за допомогою гегелівського формулювання поняття насильства: «…насильство ззовні є особливе, що протистоїть особливому, захоплення його власності, нове страждання» [23, с. 179]. Як біологічне є передумовою соціального, так і агресія в природі є передумовою насильства в соціальній сфері. У соціальній сфері агресія людини проти людини, або групи людей проти іншої групи людей має нові риси і якості порівняно з агресією хижака в природі, і тому в соціалізованому вигляді вже виступає як насильство. Агресія в природі є доцільною необхідністю і проявляється в одних і тих самих формах майже без змін, забезпечуючи виживання виду. Агресія в суспільстві – це насильство. З розвитком суспільства вона набирає поміркованих форм завдяки прогресу розподілу функцій, посиленню взаємодії між індивідами, зростанню їх залежності одне від одного та від технічного апарату [24, с. 271]. Вона виходить за межі необхідності забезпечення фізіологічного виживання людської істоти і стає соціальною дією, здійснює руйнівний вплив на об'єкт не стільки фізично, скільки психічно, підпорядковуючи і руйнуючи його суб'єктивну волю, світогляд, настановлення, мотиви діяльності та емоції. Маттайні, Твімен, Чін та Лі (Б. Крейхи, с. 21) виділяють шість потенційних функцій прояву насильства: 1) зміна або уникнення неприємних ситуацій; 2) позитивне підкріплення, тобто досягнення певної мети; 3) вивільнення негативних емоцій; 4) вирішення конфліктної ситуації; 5) досягнення поваги оточуючих; 6) напад на індивіда, що в даній культурі визначається як «ворог». Теорію диференціальних емоцій К. Ізарда не можна віднести до перерахованих вище. Даний автор у книзі «Емоції людини» розглядає поняття «агресія» і «ворожість» і вважає, що їх необхідно розрізняти [25, с. 90]. Він указує, що ворожість – це складна форма афективно-когнітивної орієнтації. Вона складається з набору різних взаємодіючих емоцій (гніву, відрази, презирства), потягів і афективно-когнітивних структур. Ворожість включає також взаємодії афектів і, звичайно, думки або образи, пов'язані із заподіянням шкоду об'єкту ворожості. Такі образи та бажання необов'язково містять реальний намір заподіяти шкоди об'єкту. У рамках теорії Ізарда агресія визначається як ворожа дія або поведінка.

Висновки. Вивчаючи існуючі та розглянуті вище визначення агресії, безперечно, можна зробити висновок, що вони занадто суперечливі. Ці протиріччя слід розглядати як результат аналізу, при якому відображаються окремі конкретні моменти розвитку предмета дослідження. Всі вказані теорії прагнуть зрозуміти природу і зміст даного поняття на основі тільки одного фундаментального механізму. У ролі таких пояснювальних медіаторів виступали інстинкти, інструментальне навчання, гнів, генетичні фактори. Отже, згідно з вищерозглянутими визначеннями, агресію можна розглядати як біологічно доцільну форму поведінки, яка сприяє виживанню та адаптації. З іншого боку, агресія розцінюється як зло, поведінка, що суперечить позитивній сутності людей. Таким чином, агресія – це будь-яка форма поведінки, яка націлена на спричинення шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження. Агресивність же варто розглядати як відносно усталену рису особистості, що виражає готовність до агресії. Через свою усталеність та входження в структуру особистості агресивність може визначати загальну тенденцію поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новейший психологический словарь. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 639 с.
2. Осницкий А. К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся / А. К. Осницкий // Вопросы психологии. – № 3. – 1994. – с. 61–68.
3. Биологический энциклопедический словарь / [гл. ред. М. С. Гиляров ; редкол. : А. А. Баев, Г. Г. Винберг, Г. А. Заварзин и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1986. – 831 с.
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. , 1988. – С. 31–56.
5. Хови. Стремление маленькой мошки / Хови // Иностранная литература. – № 7. – 1968.
6. Уэйн Дж. Зимой в горах / Дж. Уэйн // Иностранная литература. – № 5. – 1972.
7. Крейхи Б. Социальная психология агрессии / Б. Крейхи. – Спб. : Питер, 2003. – С. 17.
8. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Изд-во «Питер». 1998. – 336 с.
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www. perehid. kiev. ua / editors /7. html.
10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : [в 2 т.] / Х. Хекхаузен. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2.

11. Годфруа Ж. Что такое психология : [в 2 т., :пер. с фр.] / Ж. Годфуа. – М. : Мир, 1992.
12. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – М. : 1993.
13. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – СПб : Прайм- Еврознак, 2003. – 666 с.
14. Психология : словарь / [А. В. Петровский, М. Я. Ярошевский]. – М. : 1990. – С. 416.
15. Журавлев Д. Подростковая агрессивность – психологическая закономерность или социальный феномен? / Д. Журавлев // Народное образование. – № 2. – 2003. – С.185–192.
16. Ковальчук А. В. Педагогическая коррекция агрессивного поведения подростков / А. В. Ковальчук, Н. Г. Рукавишникова, Д. Н. Журавлев. – Ярославль : Ярославльский государственный педагогический университет, 2004. – 116 с.
17. Сенько Т. В. Джерела агресивної поведінки дітей / Т. В. Сенько. – Мінськ : Вид-во «Мінськ», 2002. – 187 с.
18. Агрессия – проблемы и поиски в западной философии и науке. – М. : Владос, 1991.
19. Норберт Элиас. О процессе цивилизации. Социогенетические и психологические исследования. – Т. 1. Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада / Э. Норберт. – М. : СПб. : Университетская книга, 2001. – 332 с.
20. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц; [пер. с нем. Г. Швейника]. – СПб. : Амфора, 2001. – 349 с.
21. Агрессия. Политология : Энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост. : Ю. И. Аверьянов]. – М. : Моск. коммерч. ун-т, 1993. – 431 с.
22. Вазюлин В. А. Логика истории. Вопросы теории и методологии / В. А. Вазюлин. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 328 с.
23. Гегель Г. Конституция Германии. Политические произведения / [под ред. Б. М. Кедрова]. – М. : Изд-во «Наука», 1978. – 437 с.
24. Норберт Элиас. О процессе цивилизации. Социогенетические и психологические исследования. – Т. 1. Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада / Э. Норберт. – М. : СПб. : Университетская книга, 2001. – 332 с.
25. Изард Кэррол Е. Эмоции человека / Кэррол Е. Изард. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 88–91.

Рецензенти: Мейжис І. А., д.пед.н., професор;
Гавеля В. Л., д.філос.н., професор.

© Качанова Ю. В., 2010

Дата надходження статті до редколегії: 06.12.2010 р.